

Sisekaitseakadeemia
Politsei- ja piirivalvekolledž

Margit Männik

MITTEVERBAALSED VALETAMISE TUNNUSED
ERINEVATEL ISISKUSETÜÜPIDEL

Lõputöö

Juhendaja :
Jaan Huik, emeriitprofessor

Muraste 2012

LÕPUTÖÖ ANNOTATSIOON

SISEKAITSEAKADEEMIA

Kolledž : Politsei- ja piirivalvekolledž	Kuu ja aasta : mai 2012
Töö pealkiri eesti keeles : Mitteverbaalsed valetamise tunnused erinevatel isiksusetüüpidel Töö pealkiri võõrkeeles : « Невербальные признаки лжи отдельных типов личности »	
Töö autor : Margit Männik	Olen nõus oma lõputöö kättesaadavaks tegemisega elektroonilises keskkonnas Allkiri:
<p>Lühikokkuvõte : Lõputöö maht on 42 lehekülge, kirjutatud eesti keeles ning võõrkeelne kokkuvõte vene keeles. Viidatud allikate loetellu kuulub 14 nimetust. Lõputöö vormistamisel on aluseks võetud „ Üliõpilastööde koostamise ja vormistamise juhend „ 3. Parandatud ja täiendatud trükk , kinnitatud SKA rektori käskkirjaga 06.01.2012a. nr. 6.1 – 5/1</p> <p>Käesoleva lõputöö eesmärgiks on kirjeldada ja analüüsida mitteverbaalseid valetamise tunnuseid üldiselt ja kõigil isiksusetüüpidel eraldi.</p> <p>Lõputöö esimene peatükk kirjeldab kehakeelt tõerääkimisel ja valetamisel. Antakse ülevaade põhilistest ebaõige kommunikatsiooni tunnustest ning nende avaldumise võimalikkusest. Keskendutakse erinevate isiksusetüüpide kehakeele ilmingutele üldiselt ning erinevatele isiksusetüüpidele eraldi. Esimese peatüki lõpus on soovituslikud käitumismudelid erinevate isiksusetüüpide ülekuulamiseks.</p> <p>Lõputöö teine peatükk koosneb empiirilise uurimisest. Empiirilist materjali on analüüsitud nii kvalitatiivselt kui statistiliselt. Analüüsitud on eksperimentaalvideomaterjali , kus on määratud isiksusetüübid ning neil avalduvad mitteverbaalsed valetamise tunnused. Eraldi on analüüsitud saadud tulemusi kahes statistilises tabelis.</p>	
Võtmesõnad : kehakeel, isiksusetüübid, mitteverbaalsed valetamise tunnused , introvert, ekstravert, aktiivne ekstravert, passiivne ekstravert, karismaatiline ekstravert	
Võõrkeelsed võtmesõnad : язык тела, типы личности, невербальные признаки лжи, интроверт, экстраверт, активный экстраверт, пассивный экстраверт, харизматичный экстраверт	
Säilitamise koht :	
Kaitsmisele lubatud : Kolledži direktor :	Allkiri:
Vastab lõputöö nõuetele Juhendaja: Jaan Huik	Allkiri :

SISUKORD

LÕPUTÖÖ ANNOTATSIOON.....	2
SISSEJUHATUS.....	4
1. KEHAKEELEST TÕERÄÄKIMISEL JA VALETAMISEL.....	6
1.1. Kehakeele osatähtsus ülekuulamisel	6
1.2. Ebasiira kommunikatsiooni tunnused	10
1.2.1. Põhilised ebasiira kommunikatsiooni tunnused	10
1.2.2. Joe Navarro neljatunnuseline mudel valede avastamiseks.....	13
1.3. Isiksus.....	15
1.3.1. Isiksuse viie faktori teooria.	15
1.3.2. Stan B. Waltersi isiksusetüübid.....	17
1.3.3. Joe Navarro isiksusetüübid ja nendega kontaktisaamiseks kasutatavad meetodid.....	23
2. EMPIIRILINE UURIMUS	25
2.1. Empiiriline materjal.....	25
2.2. Empiirilise materjali kvalitatiivne analüüs.....	26
2.3. Empiirilise materjali statistiline analüüs	32
2.4. Analüüsi kokkuvõte.....	36
KOKKUVÕTE.....	38
VÕÕRKEELNE KOKKUVÕTE	40
VIIDATUD ALLIKATE LOETELU.....	41

SISSEJUHATUS

Kehakeelt loetakse põhiliseks suhtlusvahendiks inimestevahelises kommunikatsioonis, kuid enamus inimesi ei oska seda lugeda. Arvatakse, et mitteverbaalne käitumine moodustab umbes 60-65% kogu inimestevahelisest suhtlusest.¹ Lõputult ei ole võimalik oma keha petta, mistõttu on kehakeele tundmine sageli ainsaks informatsiooniallikaks inimese tegelikust seisundist. Lugeses mitteverbaalseid märke, on võimalik tuvastada, kas inimene on millegi tõttu sügavas stressis, varjab midagi või vastupidi – rõõmustab ja hõiskab, kuid ei saa seda sõnades väljendada. Kehakeele tundmine on abiks verbaalsel suhtlemisel tõe välja selgitamiseks või vähemalt vale ning vassimise äratundmiseks. Erinevad psühholoogid ja eksperdid on tuvastanud rea teatud liigutusi, mida saab seostada valetamisega, kuid mitte alati. Kõik, mis inimeses toimub, on seotud tema isikuomadustega, mistõttu ei ole võimalik erinevaid isiksusetüüpe vaadelda ühtmoodi ning suhtuda kehakeele märkidesse sarnaselt teiste tüüpidega.

Käesolevas töös püüab autor anda ülevaate kehakeele tuntumatest märkidest, tuginedes Joe Navarro 25-aastasele töökogemusele FBI vastuluureagendina, ja võrrelda neid Talis Bachmanni tähelepanekutega. Kehakeelest räägitakse töös ülekuulamise ja intervjuerimise kontekstis ja vaid keha ulatuses, jättes välja näo ja miimika ning püütakse välja selgitada valetamise tunnuseid, mis vastaksid kõikidele isiksusetüüpidele.

Erinevad isiksusetüübid on valitud Stan B. Waltersi teooriast lähtudes, kuna tema kirjeldab neid just ülekuulamisega seonduvalt, andes konkreetseid juhiseid erinevate isiksustega suhtlemisel.

Lõputöös tõstatatud probleemiks on erinevate isiksusetüüpide erinev käitumismudel, mis võib küsitlejat eksitada tõe väljaselgitamisel, sellest tulenevalt on töö eesmärgiks kirjeldada ja analüüsida mitteverbaalseid valetamise tunnuseid üldiselt ja kõigil isiksusetüüpidel eraldi. Töös tuuakse välja igale tüübile vastavad tunnused.

¹Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest* (Tallinn: Varrak, 2010), lk 23.

Lõputöö uudsus seisneb sellele teemale lähenemises – varem ei ole valetamise tunnuseid mitteverbaalsel suhtlemisel koos erinevate isiksusetüüpidega sellisel kujul uuritud.

Töös on püstitatud järgmised uurimisülesanded:

Isiksusetüüpide erinevus ja nende võrdlemine, lähtudes ülekuulamise kontekstist. Erinevatele tüüpidele konkreetsete isiksusetunnuste leidmine.

Töö eesmärgiks on kirjeldada ja analüüsida mitteverbaalseid valetamise tunnuseid üldiselt ja kõigil isiksusetüüpidel eraldi.

Lõputöö hüpotees on püstitatud töö eesmärgist ja uurimisülesannetest lähtuvalt : erinevatel isiksusetüüpidel esinevad mitteverbaalsel suhtlemisel erinevad valetamise tunnused. Käesoleva lõputöö empiirilises osas kasutatakse kvalitatiivset uuringut – analüüsitakse eksperimentaalset ja reaalselt videomaterjali ülekuulamistelt, et välja selgitada teoreetilise osa tõesus või lükata see ümber.

1. KEHAKEELEST TÕERÄÄKIMISEL JA VALETAMISEL

1.1. Kehakeele osatähtsus ülekuulamisel

Üks mitteverbaalse käitumise omadusi on selle universaalne rakendatavus. Me võime ükskõik, mis elualal ja igapäevases partnerlussuhtes mõista teisi paremini ja olla edukamad, kui tunneme põhilisi kehakeele märke. Käesolevas töös keskendume peamiselt mitteverbaalsele suhtlemisele ülekuulamise kontekstis ja püüame leida kehakõnest valetamise tunnuseid just sellest lähtuvalt.

Ülekuulamise tähenduse on selgelt ja mõistetavalt lahti kirjutanud Urmas Krüger oma raamatus „Ülekuulamine kohtueelses menetluses“. Ülekuulamine kujutab endast olukorda, kus me taotleme teiselt isikult meie jaoks uut teadmust või kinnitust meie teadmuste tõsiseltvõetavusele või siis nende ekslikkusele (püüame saavutada meie kahtlusi kinnitavat või kõrvaldatavat selgust). Teadmus, mida teiselt isikult saame või milles selgust otsime, võib puudutada fakte, sündmusi, protsesse, ideid, mõisteid jms.²

Üks teadmuse edastamise viisidest on verbaalne kommunikatsioon ehk rääkimine, teine ja tunduvalt enama kaalukusega informatsiooniallikas on mitteverbaalne kommunikatsioon ehk kehakeel. Verbaalselt edastatud informatsiooni puhul jääb alati kahtlus, kas inimene ikkagi rääkis tõtt ja kui suur osakaal tema jutust kätkeb endas ebasiira kommunikatsiooni tunnuseid. Rääkida võib kõike, kuid kehalisi ilminguid selle juures ei saa jätta tähelepanuta.

Tavaliselt on sõnaline osa kõnest kooskõlas ja vastastikusel sobivuses mitteverbaalse osaga kõneleja aktiivsusest. Pilk ja selle suuna muutused, näoväljendused, žestid, tahtmatud kehaasendid ja –liigutused, punastamine - kahvatamine, higistamine, hingamine, käte värisemine – tavajuhul kõik see toetab ja võimendab kõneldavate sõnade sisu ja tähendust. Kui aga inimene valetab või varjab midagi, ilmnevad verbaalses ja mitteverbaalses märkide kooskõlas ja sünkroonias vastuolud. See annab tunnistust, et kommunikatsioonis on midagi viltu.³

² Krüger, U., *Ülekuulamine kohtueelses menetluses. Õiguslikud aspektid*. (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2008), lk 4.

³ Bachmann, T., *Psühhoomia juriidilises kontekstis*. (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003), lk 30.

Uuriija või intervjuuerija ülesanne on välja selgitada, kas need vastuolud on tingitud inimese isiksuse eripärast või sellest, et ta varjab midagi, on tugevas stressis või valetab. Mitmesugused uuringud on näidanud, et tõe tuvastamise tõenäosus, kasutades kehakeele märkide lugemist, on 50/50 isegi väga kogenud uurijate puhul, kes on aastaid teinud tähelepanekuid ülekuulataivate mitteverbaalse käitumise osas. Tõe tuvastamist peetakse ka lihtsamaks valetamise äratundmisest. Suureks abiks on siinkohal intervjueeritavate või ülekuulataivate käitumismustrite jälgimine. Ühel hetkel libastub inimene kindlasti ja kogu tema sisimas varjatud saladus saab mõne tahtmatu liigutusega teistele teatavaks. Loomulikult ei mõelda siinkohal verbaalset ülestunnistust, vaid oskust lugeda kehakeelest, et inimesel esineb teatud küsimusele vastates mõni stressifaktor ning tuleks proovida puudutada uuesti teise sõnastusega sama teemat, et näha, kuidas ülekuulataiva keha siis reageerib.

Maailmas on tohtul hulgal läbi viidud psühholoogilisi uuringuid inimeste mitteverbaalse käitumise osas, kuid kahjuks suur hulk inimesi, kes selle teemaga kokku puutuvad, loevad jätkuvalt inimese närvilist käitumist või näomiimikat ebasiiraks kommunikatsiooniks.⁴

Kõige ausamaks osaks mitteverbaalses kommunikatsioonis loetakse jalgu ja alakeha. Näo ja miimika osatähtsus on küll suur, kuid seda teises kontekstis, kui käesolevas töös käsitletu. Miimikat on võimalik õppida juhtima vastavalt vajadusele ja väga paljud kelmid ning petturid on selle oskuse ka perfektselt omandanud. Seega ülekuulamise kontekstis ei saa me toetuda ainult miimikale ja ka näo erinevatele osadele. Vahel loetakse küll pilgu kinnitamist või ära pööramist valetamise tunnuseks, kuid sellega peab kaasnema veel rida teisi tunnuseid, mistõttu ainult silmadest, suust või näoliigutustest ei saa välja lugeda, et inimene üritab petta või ei räägi kogu tõtt. Samuti on näiteks nina sügamine üks laialtlevinud tunnus, mida seostatakse valetamisega, kuid kui vaadelda inimesi enda ümber, siis väga paljud neist puudutavad nina ilma, et sellel oleks mingi seos valetamise või varjamisega.

⁴ Navarro, J. „A Four-Domain Model for Detecting Deception.“ FBI Law Enforcement Bulletin; Jun2003, Vol. 72 Issue 6, p19, 6p, 1, <web.ebscohost.com/ehost/detail?vid=4&hid=111&sid=2c7b0fca-6286-4c0f-9f64-46642c8af427%40sessionmgr110&bdata=JkF1dGhUeXBIPWlwLGNvb2tpZSx1cmwscWlkJnNpdGU9ZWVhc3QtbG12ZQ%3d%3d#db=a9h&AN=10109439> (27.01.2012)

J. Navarro kirjeldab oma raamatus “ Kehakeelest“ inimaju limbilist osa, mis reageerib meid ümbritsevale maailmale peegeldavalt, vahetult ja eelnevalt mõtlemata.⁵ Seda aju osa peetakse meie emotsioonide keskuseks, mistõttu on selle tegevuse mõistmine kehakeele seisukohast eriti oluline. Siit saadetakse tundmused teistesse ajuosadesse ja keha väljendab tahtmatult esmaseid emotsioone liigutuste või hoiakutena. Siit tuleb ka ebasiira kommunikatsiooni üks põhitunnuseid - kangestumine. J. Navarro kehakeele õpik on suuresti ülesehitatud limbilise aju tööpõhimõtetele, mis on lihtsalt ja loogiliselt lahti kirjutatud. Ta on loonud kolme suure „K“ näol kolm närvisüsteemis kinnistunud käitumisviisi, mis aitavad inimesel ellu jääda ja sellest tulenevalt on võimalik kehakeele abil meie mõtetest tunnetest ja kavatsustest ka aimu saada.⁶ Kolm käitumisviisi – kangestu, põgene (kihuta) ja võitle (kakle) on ka põhilisteks tunnusteks, mis viitavad, et inimene on tugevas stressis või varjab midagi väga olulist.

Talis Bachmann läheneb kehakeele toimimisele psühholoogiliselt, kuid J. Navarroga suuresti sarnaselt. Ta on välja toonud kolm põhjust, miks valetamine või varjamine mitteverbaalselt lekitab. Mitteverbaalsete signaalide aluseks on peamiselt kolme liiki protsessid:

1. Emotsionaalsed - hirm, häbitunne, süütunne, erutus jms kutsuvad esile väliselt märgatavad muutused inimese kehaprotsessides ja liigutustes;
2. Kognitiivsed - keerulise vaimse ülesande korral (nt. varjata ühte osa teadmistest – mälestustest ja samas lahkesti jagada muid teadmisi ja mälestusi, jagada tähelepanu enda jutu ja teiste inimeste reageeringute vahel, meenutada pingsalt, mis võiks olla ohtlik, oletada järgmise küsimuse suunitlust) ei jätku vaimseid ressursse sujuvateks ja loomulikeks toiminguteks ja reageeringuteks. Ilmnevad aeglus, katkendlikkus, liigutuste pärssimine, kangestumine;
3. Tahtelised enesekontrolliprotsessid - tugev püüd haarata, suurendada või taastada kontrolli oma toimingute ja liigutuste üle kutsub esile mitteverbaalsed signaalid, mida ei esine vähema enesekontrolli monitooringu ja juhtimise korral. Valetav või varjav inimene püüab kõiki neid protsesse kasutades või tunnetades teeselda loomulikkust ja varjata kimbatust.⁷

⁵ Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest*, supra nota 1, lk 42.

⁶ *Ibid* lk 45.

⁷ Bachmann, T., *Psühhoonoomia juriidilises kontekstis*, supra nota 3, lk 32-33.

Talis Bachmann kirjeldab ka põhjalikumalt ebasiira kommunikatsiooni autonoomse närvisüsteemi signaale. Seoses valetamisega kaasneva emotsionaalse erutusega toimuvad muutused füüsis. Kõige enam ilmneb see higistamises. Higistama hakkavad nii peopesad, sõrmeotsad, laup kui ka kaenlaalused. Lisaks hakkab valetajal suu kuivama ja tekib süljevoolus. Kuna sisetunnetest on mõjutatud vereringe, võib inimene kas punastada või kahvatada. Näo jume muutust loetakse valetamise üheks indikaatoriks. Sisepinge tõttu pingestuvad ka lihased ning tekib lihastoonus, mistõttu on liigutused järsud ja pärsitud.⁸

Selleks, et õppida eristama erinevaid kehakeele märke tavapärastest liigutustest, on vajalik põhjalik inimeste vaatlus. Lihtsaim viis aimu saada inimkeha toimimisest suhtlusvahendina on enesevaatlus. Kui jälgida enda liigutusi isegi ühe päeva jooksul, võib juba teada, kuidas te käitute neutraalses õhkkonnas ja milliseid kehaasendeid või poose võtate külas viibides. Samuti on võimalik märgata teatud tüüpi kindlaid liigutusi pereliikmete juures – näiteks juuste keerutamine, mis on enamuse inimeste puhul rahustav tegevus, kuid mis ei ole seotud alati stressiolukorraga. Tegemist võib olla lihtsalt harjumusega teatud olukorras selliselt käituda.

⁸ Bachmann, T., *Valetamismärgid. Kuidas tunda ära valetamist?* (Tallinn: AS Äripäev, 2008), lk 70-72.

1.2. Ebasiira kommunikatsiooni tunnused

1.2.1. Põhilised ebasiira kommunikatsiooni tunnused

J. Navarro on seisukohal, et viimase 20 aasta jooksul tehtud uuringute tulemused on üheselt tõestanud - ei ole olemas mitte ühtegi kehakeele märki või ilmingut, mis ainsana esinedes viitaks selgelt valetamisele. Ta on koostanud uurimustöö, milles käsitletakse uut valetamise tuvastamise mudelit, mis põhineb kindlustunde või selle puudumise ilmingutel.⁹

Artiklis „Vale avastamine“¹⁰ annab ta praktikas väljakujunenud tõdemuse põhjal ülevaate tavapärasematest valetamise ilmingutest või märkidest, mida tuleks jälgida. Eriti rõhutab ta keha liikumise sünkroonsust verbaalsete väljenditega. Näiteks, kui ülekuulata väidab, et ta ei teinud mingit tegu, kuid samal ajal noogutab, siis see on üks ohumärkidest. Raamatus „Kehakeelest“ kirjeldab J. Navarro juhtumit, kus vägistamises kahtlustatav väidab, et ei näinud kannatanut, kuid kirjeldades oma teekonda, esineb tema jutus asünkroonia. Kahtlustatav kinnitab, et ta pööras vasakule, kuid samas tegi käsi žesti paremale poole. Ülestunnistus saadi ainult seetõttu, et see iseenesest väike ja märkamatu liigutus ei jäänud tähelepanuta.¹¹ Artiklis „Vale avastamine“ loeb J. Navarro ka väga oluliseks abivahendiks ülekuulaja ja ülekuulatava vastastikust kehakeele peegeldamist. Tavapäraselt peaks küsitlev peegeldama küsitaja liigutusi. Kui seal on vastuolu, siis võib olla tegemist soovimatusega koostööd teha või lihtsalt petmisega. Petised kallutavad end tagasi, kui esitavad endapoolse versiooni juhtunust, vastupidiselt tõe rääkijatest, kes kallutavad end vesteldes ettepoole.

Õlakehitused on valetajal poolikud või kunstlikud, kerkib vaid üks õlg või siis mõlemad õlad nii kõrgele, et pea ei paista enam välja.

Käed ja sõrmed on tavaolukorras inimestel avatud, valetajad rõhutavad harva oma juttu kätega žestikuleerides. See on tingitud asjaolust, et valetaja liigutused on pärsitud. J. Navarro kirjeldab ema, kes rääkis oma lapse röövist, kuid seejuures ei žestikuleerinud. Kuna vestlust

⁹ Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest, supra nota* 1, lk 241.

¹⁰ Navarro, J. ja Schafer J. R., „Detecting Deception“, **FBI** Law Enforcement Bulletin, Jul2001, Vol. 70 Issue 7, p9, 5p andmebaas Ebscohost <uks.smit.ee/ehost/pdfviewer/DanaInfo=web.ebscohost.com+pdfviewer?sid=92adf49d-01a7-4e00-9c92-b0ee0e8f58f8%40sessionmgr110&vid=5&hid=108> (28.01.2012)

¹¹ Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest, supra nota* 1, lk 24.

jälgiti vaatlusruumist ning vaatlejatele tundus žestide puudumine kahtlane, siis hilisemal küsitlusel tunnistas naine oma lapse tapmise üles. Kangestumisreaktsioon oli teda reetnud.¹² Petmise tunnuseks loeb J. Navarro käte keha ligidal hoidmist ja nende peitmist. Samuti on väga suure tõenäosusega petis inimene, kes hoiab näiteks toolist kinni selliselt, et sõrmenukid lähevad valgeks. Valetajad hoiduvad kätega puudutamast mitte ainult teisi inimesi vaid ka esemeid. Kõik, mida küsitletav ütleb, hoides käsi ees ja peopesi ülespoole, tuleks lugeda kahtlase väärtusega väideteks. Tõerääkijal ei ole vaja paluda, et teda usutaks. Tõerääkijad armastavad sõrmi siduda otstega nii, et moodustub kolmnurk. Selline moodus esineb väga enesekindlatel inimestel ja valetajatega seda ei juhtu peaaegu kunagi. Tõerääkijaid eristab valetajatest ka keha üldine avatus. Nad istuvad nii, et vastasolijale on avatud nii käte kui jalgade siseküljed ja ei peida end millegi taha.

Petised proovivad küsitlejat sageli segadusse viia oma toolil või pingil istumise asendiga. Nad lamavad istumisvahendil nagu kodus, haigutavad poole jutu pealt ja näitavad igati välja, et neil on igav. Sellega püüavad nad meeleheitlikult varjata oma stressi ja on arvamusel, et küsitleja läheb õnge ja mõtleb, et nad tunnevad end lihtsalt hästi.¹³

Jalgade kangestumine, nende tooli alla viimine või pahklude kohalt vaheliti põimumine viitab sageli inimese stressiolukorraga võitlemisele. See ei pruugi otseselt valetamisele viidata, kuid tasuks lähemalt uurida, mis sellise reaktsiooni põhjustas. Samamoodi tasuks otsida jalgu, mille varbad on pööratud lähima väljapääsu poole. See on kindel märk, et inimene soovib lahkuda ja tal on väga ebamugav olla. Koostööaltid inimesed peegeldavad tavapäraselt oma jalgadega intervjuuerija liigutusi ja ei tunne mingit ebamugavust jalgu ristates, mida ebakindel inimene kunagi ei tee. Kõigi liigutuste jälgimine ja nendes järsu muutuse tuvastamine viitab kõige kindlamalt ebasiirale kommunikatsioonile.¹⁴ Jalgade kõigutamine ei ole tavapäraselt valetamise tunnus, kuid kui see muutub järsult ägedaks, võib see viidata tugevale ebamugavustundele. J. Navarro toob sellise reaktsiooni näiteks naisterahva, keda oli tunde küsitletud, kuid ükski märk ei viidanud tema seotusele kuriteoga. Naise jalakõigutamine ei andnud mingit teavet, kuni nimetati kurjategija nimi, misjärel läks

¹² Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest, supra nota 1*, lk 186.

¹³ Navarro, J. ja Schafer J. R., „Detecting Deception“, *supra nota 10*.

¹⁴ Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest, supra nota 1*, lk 73-104.

naise jalakõigutamine üle ägedaks vibutamiseks. Edasise küsitluse käigus tunnistas naisterahvas oma seotuse kuriteoga üles ja mõisteti süüdi.¹⁵

Ka Talis Bachmann on seisukohal, et ühest ja kindlat märki ebasiira kommunikatsiooni tuvastamiseks ei ole olemas. On olemas märkide kogum, mille hindamisel ja tõlgendamisel me võime öelda, kas tegemist on valetamise tunnusega või mitte.

Ta on välja toonud olulisemad mitteverbaalsed signaalid valetamise avastamisel: enesepaitused, keha ja pea kratsimine, kõnežestid, mittefunktsionaalsed liigutused, jala ja jalalaba liigutused, pea- ja kehaliigutused ning asendimuutused.

Valetaval inimesel väheneb loomulike liigutuste hulk ja nende sujuvus. Esineb kangestumist, eriti jalgade osas. Suureneb üldarusaadavate liigutuste osakaal ja neid püütakse rõhutada, et varjata ebasiira kommunikatsiooni edastamisega kaasnevat pinget. Käte ja jalgade liigutused on väikese territoriaalse amplituudiga ja suunatud keha kaitsmise poole. Alati jälgitakse verbaalse ja mitteverbaalse kommunikatsiooni sünkroonsust. Valetaja püüab keha viia küsitlejast eemale ja ehitada enda ning intervjueri vahel barjääri. Ta püüab peita oma keha millegi taha, nagu kartes, et ta reedab end mõne liigutusega. Meeste puhul on eriti sagedane käte taskusse panemine. Valetamise märkide hulka on loetud ka keha nihelemine, mis näitab inimese närvilisust ja soovi lahkuda.

Kõige olulisem on teada inimese tavapärasest käitumismudelitest ning otsida sealt erinevusi. Suurema tõenäosusega on kehakeele abil ebasiirast kommunikatsiooni võimalik tuvastada juhul, kui ei ole küsitletavale antud võimalust eelnevalt oma valet ette valmistada.¹⁶

T. Bachmanni ja J. Navarro seisukohad valetamise põhilistest tunnustest kattuvad suures osas. Vaid eneserahustamist loeb T. Bachmann signaaliks valetamise avastamiseks, kuid Navarro peab seda üheks abivahendiks stressifaktori leidmisel, ehk peab seda pigem viiteks, et inimene tunneb end ebamugavalt ja tahab taastada tasakaalu, kuid seda esineb närvipinge korral ka süütu inimesel.

¹⁵ Ibid lk 101.

¹⁶ Bachmann, T., *Valetamismärgid. Kuidas tunda ära valetamist?* (Tallinn: AS Äripäev, 2008), lk 49-77.

1.2.2. Joe Navarro neljatunnuseline mudel valede avastamiseks

Seda mudelit kasutatakse praegu kogu maailmas, kuigi selle loomise eesmärgiks oli õpetada korrakaitseohvitseri uurimise käigus valetamist avastama.¹⁷

Kindlustunne/ ebakindlustunne

Kindlustundele viitab selgelt fakt, et inimesed, kes on üksteise suhtes avatud, liiguvad vestluse käigus teineteisele lähemale. Ennast hästi tundvad inimesed on teise suhtes avatud ja see paistab igati välja nende kehakeelest – käed on avatud, paljastatakse käte siseküljed ja samuti tehakse jalgadega. Ülekuulamisele tulles on inimesed tavapäraselt stressis, mille tõttu tuleks kohe ülekuulamise või intervjuerimise alguses luua vastav foon, et inimene, kellel ei ole midagi varjata, tunneks end kindlalt. Ära tuleks võtta võimalus varjuda kehaga millegi taha või katta keha millegagi nagu laud, padi jms. J. Navarro kirjeldab tema poolt juhitud ülekuulamist, kus ebaaus ülekuulatav ehitab enda ette barjääri limonaadipurkidest ja laual olevatest dokumentidest, tehes seda nii tasakesi, et ülekuulajad märkasid seda alles videolindistust vaadates. Sellise käitumise põhjustas kahtlusaluse püüe saavutada kindlustunnet ja soov end asjast distantseerida.¹⁸

Inimesed kipuvad distantseeruma nendest, kellega nad end ebamugavalt tunnevad. Isegi istudes külge külje kõrval, liiguvad nad tihti kas oma keha või jalgadega eemale või suunavad varbad väljapääsu poole. Need tunnused võivad esineda ülekuulamisel teema juures, millest ei ole soovi rääkida või mida tahetakse varjata. Eriti esineb sellist eemaldumist inimeste puhul, kes valetavad või kavatsevad seda kohe teha. Samuti loovad sellises situatsioonis inimesed kunstlikult takistusi kas õlgadele ja käsivarte või mõne elutu objekti, näiteks laua ette. Järgnevad selged märgid ebakindlusest on otsmiku hõõrumine oimukohtadest, kaela hõõrumine ja käeselja sügamine. Oma lugupidamatust võivad intervjueritavad näidata enese kohendamise, otsides riietelt niidikesi, silmade pööritamisega või siis otseselt

¹⁷ Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest, supra nota 1*, lk 241.

¹⁸ Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest, supra nota 1*, lk 247.

rahvusvahelisi tuntud käemärke kasutades. Valetamise ajal esineb väga harva, et inimesed puudutavad üksteist või on mingil muul moel kehalises kontaktis.¹⁹

Tunderõhk

Kui inimesed räägivad, siis loomuomaselt kasutatakse selleks erinevaid kehaosi, nagu kulme, pead, käsi, keha ja jalgu, et rõhutada neid punkte, mis on neile emotsionaalselt olulised. Tunderõhud on uurija seisukohast väga tähtsad, sest tõde rääkides on selline keha kaasamine vestlusesse normaalne ja tavapärane. Valetajatel tunderõhud puuduvad või ei esine nad tavapäraselt või esinevad valedel kohtadel. Nende jälgimisega on võimalik küsitlejal täpselt kindlaks teha, milline osa jutust on tõde, milline vale.

Lisaks eelnevale on üheks tunderõhu väljenduseks raskusjõu vastu suunatud liigutused, nagu keha ettepoole kallutamine, kikärvule tõusmine või põlve vastu lasku löömine. Tõerääkijate puhul on selline tegevus omane ja valetajad sellist žestikuleerimist ei kasuta või kasutavad harva. Eksitavad inimesed püüavad sageli näida arutlevatena ja mõtlikena, puudutades sõrmedega lõuga või silitades põski, nagu oleks sügavasse mõttesse vajunud, kuid samal ajal puuduvad tunderõhule omased liigutused. Nad hindavad, mida nad ütlesid ja see on vastuolus ausa käitumisega.²⁰

Sünkroonsus

Küsitlemise või ülekuulamise käigus on ka verbaalse ja mitteverbaalse suhtlemise vahel valitseval sünkroonsusel väga oluline roll.

Kui inimene kinnitab suuliselt midagi, siis peaks sellega kaasnema vaevumärgatav peanoogutus, kui eitab, siis raputab pead. Vastupidiseid liigutusi loetakse ebasünkroonsuseks. Kui liigutus järgneb öeldule hilinemisega, siis loetakse ka seda ebasünkroonsuseks ning sellist ebakooskõla loetakse valetamise tunnuseks. Sünkroonsus peaks valitsema ka sündmuste vahel ajas ja ruumis. Teave ja faktid tuleks esitada kohe, mitte hiljem, et küsitlejal ei tekiks kahtlust

¹⁹ Navarro, J., „A Four-Domain Model for Detecting Deception“, *supra nota 4*.

²⁰ Navarro, J., „A Four-Domain Model for Detecting Deception“, *supra nota 4*.

aja võitmise taktika kasutamise kohta. Inimene, kes valetab, ei suuda välja mõelda kuidas sobitada sünkroonsus võrrandisse ehk oma juttu ja tema keha näitab seetõttu selgesti, et ta valetab.²¹

Ülekuulaja taju juhtimine

Taju juhtimine toimub nii suuliselt kui mitteverbaalselt. Näiteks hakkavad intervjuueeritavad haigutama, justkui näidates, et neil on igav. Istudes hakkavad nad lamama või laiutama, hõivates võimalikult suure hulga territooriumit, et näidata – neil on mugav. Verbaalselt püüavad nad säilitada oma hääletooni võimalikult ausana ning kõnet ladusana. Nad võivad kasutada väiteid nagu „Ma pole kunagi valetanud“, „Ma ei teeks midagi sellist“ jms ning nende lausete ainus eesmärk on mõjutada uurija või küsitelja taju. Näiteks alkohoolikud või narkomaanid võivad muuta oma riietumisstiili ja soengut, et ajada intervjuueerijat segadusse ja ise võimalikult tavapärane välja näha. Ka võivad küsitletavad tuua kaasa ülekuulamisele sugulasi ja sõpru ehk võimalikke „tunnistajaid“. Siin peaks uurijal tekkima koheselt kahtlus, miks keegi näeb nii palju vaeva, et jätta endast mulje kui kellestki teisest.²²

1.3. Isiksus

1.3.1. Isiksuse viie faktori teooria.

Isiksus on järjepidev tundeelu ja motivatsiooni omadustes väljenduv individuaalsete erisuste kogum.²³

Isiksus on inimesele iseloomulike omaduste kogum, mis teeb ta teistest erinevaks ja silmapaistvaks.²⁴

²¹ *Ibid.*

²² Navarro, J., „A Four-Domain Model for Detecting Deception“, *supra nota* 4.

²³ Bachmann, T. ja Maruste, R., *Psühholoogia alused* 3. trükk (Tallinn: TEA kirjastus, 2011), lk 334.

²⁴ Allik, J., „Isiksus ja seadumused“, Allik, J., Realo, A., Konstabel, K., *Isiksusepsühholoogia* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003) 23-66, lk 25.

Erinevaid tunnuseid, mis vastaksid erinevatele isiksusetüüpidele, on uuritud palju. Kõige värskemaks saavutuseks tunnusjoonte ideoloogiast lähtuvas isiksusepsühholoogias loetakse nn suure viisiku kontseptsiooni. Uurimustega on tuvastatud, et kõik isiksuse tunnusjooned toetuvad viiele põhifaktorile, mida loetakse isiksuse baas-seadumuseks. Need on:

- avatus,
- kohusetunne/ meelekindlus,
- ekstravertsus,
- lähedus/seltsivus,
- neurootilisus.²⁵

Isiksuseomadused, mis kuuluvad põhimõõtmete alla:

1. Neurootilisus – seadumus kogeda negatiivseid emotsioone. Neurootikul on soodumus emotsionaalseks häirituseks, mis võib avalduda depressioonis, vaenulikkuses ja võimetuses kontrollida oma impulsse pingelistes ja kriitilistes situatsioonides.
2. Ekstravertsus – seadumus kogeda positiivseid emotsioone. On aktiivne ja enesekindel, eelistab seltskonda.
3. Avatus kogemusele – seadumus, mis paneb inimese huvi tundma ümbritseva ja iseenda vastu. Avatud inimesed võtavad kiiresti omaks uusi ideid, suletud inimesed jäävad kindlaks vanale ja äraproovitule.
4. Sotsiaalsus – seadumus usaldada teisi inimesi, olla omakasupüüdmatu ja leplik.
5. Meelekindlus – seadumus kontrollida oma soove ja impulsse. Planeerivad oma tegevusi ette, viivad iga hinna eest oma kavatsused ellu.²⁶

Kirjeldatud isiksuse omadusi saab kindlaks teha eelkõige mahuka testimisega. Ülekuulamisel ei ole ette nähtud kasutada isiksuse teste, mille tõttu järgnevas käsitleme isiksuse tüpoloogiat, mida saab hinnata käitumise põhjal.

²⁵ Bachmann, T. ja Maruste, R., *Psühholoogia alused, supra nota 19*, lk 338.

²⁶ Allik, J., „Isiksus ja seadumused“, *supra nota 20*, lk 43-44.

1.3.2. Stan B. Waltersi isiksusetüübid.

Klassikaline ülekuulamine jõuab mingil hetkel tavaliselt nn surnud punkti, kust uurijal on raske edasi minna, sest ülekuulata ei väljasta enam mingit teavet, küll aga räägib tema kehakeel palju varjul olevast informatsioonist. Uuriija peaks arvestama, et iga inimene on isiksus ja kõigil on erinevad omadused, mis nõuavad teatud kindlat tüüpi lähenemist. S. B. Walters on selliseks puhuks väljatöötanud erinevad lähenemised erinevatele isiksusetüüpidele.

Introvertne isiksus

Isiksus, kelle tegevus põhineb emotsioonidel, mis ei tähenda, et sellised inimesed vastutaksid vaid emotsionaalset liiki kuritegevuse eest. Seda tüüpi inimeste vaimne protsess töötab emotsioonide põhjal. Segadusseviiv asjaolu selle isiksusetüübi juures on vastupidine käitumine üldisele arvamusele. Introvert ei kuva teistele nähtavaks kogu oma emotsioonide spektrit, vaid varjab seda nii palju, kui võimalik. Introvert tõmbub endasse, kui on kokku puutunud stressi tekitava või konfliktse situatsiooniga ja püüab iga hinna eest sellistest olukordadest rahulikult välja tulla. Ta ei talu situatsioone, mis ei allu tema kontrollile. Selleks, et säilitada enda ümber stabiilsus ja kontrollida kõike, mis tema ümber toimub, vajab selline inimene väga head mälu, mis aitaks tal säilitada tema jaoks olulist informatsiooni ning varasemaid kogemusi. See on väga oluline erinevus teistest isiksusetüüpidest. Ta väldib impulsiivseid inimesi, kes kujutavad talle ohtu ja võimalusel väldib nii selliseid inimesi kui nende poolt loodud olukordi.

Emotsioone kontrolliva isiksusena on introverdil võime liikuda ühest stressi tekitavast situatsioonist teise peaaegu identsete tunnetega. See protsess toimub nii aeglaselt ja delikaatselt, et vaatleja peaaegu ei märkagi, kui ta on jõudnud lihtsalt stressist näiteks eitamise staadiumini. Selleks kasutab ta oma suurepärasest mälu, mis aitab tal ellu jääda ja leida kõige pingevabam tee lahenduseni. Siin on aga introverdi lõks – pingsalt oma emotsioone kontrollides väljastab tema keha vaatlejale erinevate liigutuste näol piisavalt informatsiooni, et mitte lasta introverdil põgeneda oma kontrollivasse maailma. Kui inimesi saaks märgistada, siis introvert oleks oma kehakeele poolest klassikaliselt reageeriv inimene. Tema kehakeelt on lihtne lugeda ja selleks on vaja uurijal või vaatlejal varuda ainult kannatust, et oodata ära hetk, millal see temas vallandub.

Juba ülekuulamisele tulles teab introvert, et see on protsess, mida ei ole võimalik temal juhtida, mistõttu langeb ta stressi. Kui ülekuulamisel teda kuulav isik teda kiidab ja tema arvates teda imetleb, avaneb introvert taas. Vältida tuleks hirmutamist või mistahes agressiooni väljendamist. Kui sellest kinni pidada, peaks Waltersi arvates introvert avanema 15-20 minutiga.²⁷

9 soovitus introverdiga töötamiseks:

1. Töötada aeglaselt. Tuleb arvestada, et introverdid reageerivad aeglaselt, sest neil on vaja mõelda.
2. Toetuda emotsionaalsetele elementidele.
3. Personaliseerida kõike. Introvertne isiksus vajab tunnet, et tal on isiklik seos juhtumiga.
4. Esitada üks küsimus korraga.
5. Töötada korrapäraselt ja organiseeritult. See inimene tahab korda ja kindlat struktuuri. Töötada küsimustega kronoloogilises järjekorras.
6. Kasutada pehmet lähenemist.
7. Seda tüüpi isiksus süüdistab ennast. Pöörata tähelepanu emotsioonidele. Te näete ilmseid stressi tunnuseid ja petmist kiiresti.
8. Tuleb kindlasti kuulata. Korrata neile oma märkuseid. Nad peavad olema kindlad, et neid kuulatakse. Suunake oma tähelepanu ainult neile.
9. Vältida agressiooni. Nad räägivad ainult neile, keda nad usaldavad²⁸

Ekstravertne isiksus

Ekstravert on vastand introverdile, tema tundeelu ei põhine emotsionaalsusel, mis ei tähenda, et nad paneksid toime vaid mitteemotsionaalseid kuritegusid. See isiksusetüüp võib oma emotsioone kuvada kõigis nende värvingutes. Antud asjaolu ei ole aluseks, et ekstravert laseks emotsioonidel dikteerida oma mõtlemist. Vastupidiselt introverdile laskub ekstravert meeeldi konfliktsituatsioonidesse ja käitub ka stressiolukorras ennastsalgavalt. Ekstraverte on kolme tüüpi. Neist esimene kasutab arutluskäikude tulemusteni jõudmiseks sensoorset ehk meelelist informatsiooni, stressiolukordades käitub demonstratiivselt, teine kasutab loogilist

²⁷ Walters S. B., *Principles of Kinesic interview and interrogation* (CRC Press LLC, 1996), pp 181-187.

²⁸ Walters S. B., *Principles of Kinesic Interview and interrogation* 2nd ed. (CRC Press LLC, 2003), pp 267-268.

mõtlemist ja käitub stressirohketes olukordades tunduvalt tagasihoidlikumalt kui teised kaks tüüpi ja kolmas hindab teisi lähtudes oma egost ja subjektiivsest mõtlemisest.

Ekstraverte iseloomustab kõige paremini igas olukorras suurepärase suhtlemisoskuse kasutamine, mida ta ka ise naudib.²⁹

Aktiivne ekstravert

Aktiivne ekstravert on impulsiivne ning stressiolukordadest läheb läbi kiiremini ja kergemini kui ükski teine isiksusetüüpidest. Teda on võimalik iseloomustada vaid ühe sõnaga ja see on aktiivne. Kui tal hakkab igav, siis ta kas läheb ära või stimuleerib mingite teravate olukordade tekkimist, et toita oma mõtlemisprotsessi. Probleemi tekkides ründab seda tüüpi ekstravert probleemi koheselt. Nad on ühed kiireimad mõtlejad, mistõttu uurijatel on nende ülekuulamisel sageli raske. Siin oleks abiks korduvad küsimused, mida aktiivne ekstravert ei kannata. Ta tahaks aina edasi liikuda, kuid ülekuulaja ei lase ja tirib teda paigale jääma, mistõttu ta hakkab eksima, kuna ei suuda keskenduda pikalt ühele asjale. Ta on uurijatele ja intervjuu läbivijatele kõige jõulisem vastane, kes kaldub tihti liialdama ja asju enda jaoks ilusamaks rääkima. Ülekuulamisel tulles on tal juba täpselt teada, mis hakkab toimuma ja esimese asjana ründab ta küsimustega ülekuulajat. Ta püüab suunata ning võtta oma kontrolli alla küsimuste esitajat selleks, et testida, kas tal on vääriline vastane. Vaadeldes küsituleja käitumist, püüab aktiivne ekstravert pidevalt ära aimata, kas uurija usub tema versioone asjast. Uurija kõige olulisem toiming sellise inimesega suheldes on tegevuskavast kinnipidamine. Hästi koostatud plaan ajab aktiivse ekstraverdi segadusse ja ülekuulajal õnnestub toiminguga üle kontroll saavutada.³⁰

Waltersi 9 soovitus aktiivse ekstraverdiga suhtlemisel :

1. Tuleb liikuda kiiresti, et jõuda sihtpunkti. Kui tal on igav, siis hakkab ta vaimselt rändama.
2. Olla objektiivne. Ta ei lase end mõjutada emotsioonidest.
3. Ei tohi minna isiklikuks. Kasutades isiklikku rünnakut, peab ta intervjuueerijat meeleheitel olevaks, kellel puuduvad igasugused tõendid tema vastu ning kes on mängu kaotamas.
4. Peab kindlustama end alati lisatõenditega ja mitte öelda seda, mida ei ole võimalik tõestada.
5. Bluffimine ei ole otstarbekas. Need inimesed on selle ala eksperdid.

²⁹ Walters S. B., *Principles of Kinesic interview and interrogation*, supra nota 23, p 190.

³⁰ Walters S. B., *Principles of Kinesic interview and interrogation*, supra nota 23, pp 192-193.

6. Ei tohi unustada, et tegemist on aktiivse verbaalse petisega, kes räägib lõputult kui teda kuulata.
7. Ei tohi olla agressiivne. See näitab kõhklusit ja ebakindlust.
8. Ajakavast tuleb kinni pidada. Vajalik on otsustada, mida tahetakse saavutada ja ei lõpetata enne, kui see on saadud.
9. Enne esitamist tuleb kontrollida kõiki asjaolusid ning leida neile kinnitus.³¹

Passiivne ekstravert

Passiivne ekstravert ei väljenda end nii aktiivselt, kui aktiivne ekstravert. Teda võib kirjeldada ka, kui külma ja kättesaamatut inimest. Ta ei kasuta rohkem energiat, kui hädapärast vaja, et töö saaks tehtud. Stressi situatsioonides kasutab passiivne ekstravert peamiselt intellektuaalset agressiooni ning ei lasku füüsilise konfliktini. Ta analüüsib pidevalt iga küsimuse ebaloogilisi nõrku külgi ning see protsess on pidev ja halastamatu. Passiivne ekstravert on järjekindel, analüütilise mõttekäiguga ja täpne igas küsimuses. Vaatlejale tundub ta aeglase mõtlejana, kuid selle kompenseerib seda liiki ekstravert visaduse, loogika ja täpsusega. Esimene asi selle isiksusetüübi juures, mis pälvib uurija tähelepanu, on asjaolu, et ta saabub ülekuulamisele äärmiselt rahulikuna. Tema puhul on kehakeelest kõige vähem abi, kuna ta ei mõista emotsioone ega väljenda neid. Samuti ei ole ta hea valetaja, sest kogu tema mõttemaailm ja tegevus põhineb rangelt loogikal. Talle meeldib pigem kuulata, mida ülekuulaja räägib ja analüüsida tema sõnu. Seda tüüpi isiksus kaalub kõike plusside ja miinustena, nii ka ülekuulaja süüdistusi. Ta ründab samuti ülekuulajat kui aktiivne ekstravert, kuid teisel kujul – loogiliste küsimustega. Ta tahab igale küsimusele ka loogilist järeldust või vähemalt arutelu.³²

9 soovitusit passiivse ekstraverdiga käitumiseks :

1. Passiivne ekstravert on loogik, kes arutleb kõige üle.
2. Töö eesmärk peab olema loogiline.
3. Talle tuleb näidata, kuidas iga tükk on oluline ja ühendatud loogiliselt, olgu see kuitahes tähtsusetu.
4. Tuleb olla nii täpne kui võimalik, otsene ja konkreetne.

³¹ Walters S. B., *Principles of Kinesic Interview and Interrogation Second Edition*, supra nota 24, pp 274-275.

³² Walters S. B., *Principles of Kinesic Interview and Interrogation*, supra nota 23, pp 193-194.

5. Emotsioone ja pettumust ei ole soovitatav näidata.
6. Tema verbaalne ja mitteverbaalne käitumine ootab veidi tagasisidet. Tuleb otsida "kadunud" tükki tema argumentidest.
7. Ei ole vajalik talle mingit šokki põhjustada. See isiksus on külm ja kliiniline mõtleja ning te raiskate asjata aega.
8. Tuleb kasutada samm-sammu süsteemi ja olla metoodiline, et vältida mõne olulise nüansi puudu jäämist.
9. Tuleb olla tõepärane väites, et on olemas seos tema ja kuritegevuse vahel ning seetõttu on ta vastutav kurjategija.³³

Karismaatiline ekstravert

Karismaatiline ekstravert on sarnane aktiivsele ekstravertile ja ta kipub samuti olema üsna demonstratiivne oma käitumises, eriti stressiolukordades. Erinevus on aga selles, et seda liiki ekstraverdi demonstratiivse käitumise tingib tema suur ego. Üldiselt on seda tüüpi ekstravert karismaatiline isiksus, kes püüab võita ja säilitada tunnustust ning talle tundub, et ta on teiste arvates elitaarne. Ta võtab kõike isiklikult ja teeb otsuseid oma egost lähtuvalt, mis eristab teda teistest ekstraverdi tüüpidest. Alatasa süüdistab ta oma ebaõnnestumistes teisi ja ei suuda mõista, et ka tema võiks kunagi ebaõnnestuda. Ülekuulamistuppa sisenedes annab ta mõista, et see on tema aja raiskamine ja probleemid ei puuduta teda. Ta käitub ülekuulajaga, kui oma alluvaga ja tema silmis ei oma talle esitatud küsimused mingit väärtust. Ta jagab pidevalt selgitusi ja vabandusi oma tegude kohta, kuigi see pole vajalik. Tema kehakeelt on hea lugeda. Kõik teised peale tema on süüdi. Uuriija peaks teda küsitledes suruma alla oma ego ja laskma sellel isiksusetüübil särada.³⁴

9 soovitus karismaatilise ekstravertiga töötamiseks:

1. Peab suurendama tema tähtsust, vähendades enese oma.
2. Nad ei tunne sageli, et on kedagi petnud ja on arvamusel, et keegi teine on nende head iseloomu ära kasutanud.
3. Nad süüdistavad enda ebaõnnestumistes kõiki teisi.

³³ Walters S. B., *Principles of Kinesic Interview and interrogation*, supra nota 24, p 280.

³⁴ Walters S. B., *Principles of Kinesic interview and interrogation*, supra nota 23, pp 194-195.

4. Laske tal esitada omapoolne versioon ning siis esitage tõendid tema eksimuste kohta. Ta ei tunnista seda tõendit, kuid see ajab ta segadusse.
5. Ta eelistab tegeleda "suure pildiga", seega peate talle esitama ühe suure sündmuse.
6. Talle ei ole soovitatav näidata oma tundeid ja avaldada arvamusi. Ei ole vaja rääkida, mida ta tegi valesti vaid teda peab kiitma selle eest, mida ta tegi õigesti.
7. Hoidke teda keskendunult probleemsetele piirkondadele. Ta võib ignoreerida kõiki tõendeid. Küsimusi tuleb esitada nii, et tal oleks võimalik „selgitada“ neid teile.
8. Mida rohkem te saate teda rääkima, seda rohkem ta süüdistab iseennast.
9. Sellelt isiksusetüübilt on raske saada ülestunnistust.³⁵

Stan B. Waltersi isiksusetüüpide tunnused.

Igale tüübile vastavad konkreetsed isiksusetunnused.

Introvert – kogeb pigem negatiivseid emotsioone. Tal on suurepärase mälu ja ta proovib kõike juhtida. Kui tal see ei õnnestu, sulgub ta endasse. Introverdi tunneb ära vaikse olemise ja endasse tõmbumise järgi. Ta avaneb vaid inimesele, keda ta usaldab, seega tuleb luua vastav õhkkond temaga tegelemiseks. Tema kehakeelt on kõige lihtsam lugeda.

Aktiivne ekstravert – igas mõttes aktiivne. Teda on võimalik ära tunda kohese rünnaku järgi. Ta ei raiska aega viisakuste vahetamiseks vaid avaldab kohe ülekuulajale survet, et saada enda kätte kontroll toimuva üle. Teeb seda agressiivselt ja vahendeid valimata.

Passiivne ekstravert - seda tüüpi ekstravert on rahulik, sest tal on kõik loogiliselt läbi mõeldud. Selle isiksusetüübi eriliseks omaduseks on külm ja kaalutletud käitumine, teda on endast välja ajada suhteliselt keeruline, mistõttu on raske hinnata ka tema kehakeelt.

Karismaatiline ekstravert – selle ekstraverdi tüübi tunneb ära tema ülemusliku käitumise järgi. Ta hakkab kohe kamandama ega tunnista oma vigu. Tegemist on eneseimetlejaga, kes soovib igat liigutust õigustada.

³⁵ Walters S. B., *Principles of Kinesic Interview and interrogation*. supra nota 24, p 284.

1.3.3. Joe Navarro isiksusetüübid ja nendega kontaktisaamiseks kasutatavad meetodid

Mõnede inimestele meeldib olla osa protsessist, teistele sobib paremini olla taustaks toimuvale. Inimesed eelistavad suhelda endale meeldival viisil, mistõttu on hea kui ülekuulaja või intervjuerija tunneb pisut lähemalt inimest, kellega ta suhtleb. Sellise eeltöö tulemusena on võimalik luua parem kontakt inimesega ning ka ülekuulata edastab paremini informatsiooni kui talle lähenetakse õigesti.

J. Navarro on esitanud õppematerjaliks erinevad lähenemised isiksusetüüpidele ja õpetuse nende käitumise peegeldamiseks, et saavutada täiuslik kontakt ülekuulatavaga. Selleks kasutab ta järgmisi suhtlemise termineid.

Otsene – võtab riske, võtab vastu kiireid ja õigeid otsuseid, väljendusrikas, kannatamatu, suhtleb vabalt, ütleb, mida mõtleb³⁶

Kaudne – väldib riske, võtab otsuseid vastu ettevaatlikult, hoiab arvamusi enda teada, on vähem edukas.

Neli isiksusetüüpi ja nendega suhtlemine :

Direktor (*director*) – jääge asjalikuks ja kasutage fakte, mitte tundeid, et edastada oma mõtteid, kui sa ei ole nendega nõus. Olge täpsed ja võimalikult hästi organiseeritud. Üle korrata ei ole midagi vaja, sest nad mõistavad kiiresti ja ei pea kordamist sobilikuks. Tervitage direktoreid vastavalt nende „seisusele“. Kuna nad eelistavad privaatsust, siis austage isiklikku ruumi. Ärge istuge talle liiga lähedale ja proovige istuda veidi nurga alt, et näha tema keha peegeldusi. Otsige signaali, mis ütleks, et ta on valmis teiega suhtlema.³⁷

Suhestuja (*relater*) - olge soe ja siiras, näidake tema tunnete vastu isiklikku huvi. Andke neile aega, et nad saaksid teid usaldada. Kui te ei nõustu temaga, siis väljendage seda pigem tunnete kui faktidega. Kasutage oma aktiivse kuulamise oskuseid. Istuge tema lähedale, kuulake tema kõne tempot ja hääletooni, vajadusel sekkuge ja rahustage teda.

³⁶ Navarro, J., Dreeke R. K., „ Behavioral Mirroring in Interviewing“ FBI Law Enforcement Bulletin; Dec2009, Vol. 78 Issue 12, p1-10, 10p, andmebaas Ebscohost
web.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=2c7b0fca-6286-4c0f-9f64-46642c8af427%40sessionmgr110&vid=5&hid=111 (20.01.2012)

³⁷ *Ibid.*

Sotsiaalne (*socializers*) – keskenduge vaid neile, suhelge kiires tempos ja optimistlikult, et stimuleerida vestlust. Olge sallivad ja lubage tal teha kõrvalepõikeid ning arutleda nii kaua kui võimalik. Nad kipuvad ise istuma teie lähedale, vahel suhtlevad käies. Vahel hüüavad nad teie jutu vahele asju, millel ei ole küsituga mingit seost. Nad võivad muutuda vestluse käigus paindlikumaks, kuid viimane sõna ei tohi neile jääda.

Mõtleja (*thinkers*) – olge põhjalik ja hästi ettevalmistunud, toetage nende organiseeritud ja läbimõeldud lähenemisviisi, nad on üksikasjalikud, täpsed ja loogilised, kaalutlege plusse ja miinuseid. Pakkuge vaid käegakatsutavaid tõendeid, mitte spekulatsioone. Ärge hüüdke tema jutule vahele, olge empaatiline, kuid enesekindel. Vältige ülbust. Proovige istuda temaga 90 kraadise nurga all, et ta ei tunneks end liiga teie lähedal.³⁸

Võrdlusest selgub, et isiksusetüüpidele lähenemisel on suuri sarnasusi Waltersi teooriaga. Navarro lihtsalt nimetab neid teisiti ja ei kirjelda isiksuseomadusi, vaid ainult nendele sobilikku käitumisviisi. Toetudes Waltersi konkreetsetele tunnustele on võimalik ülekuulamisel leida sobiv suhtlemisstiil, mis aitaks kaasa mitteverbaalsete valetamisetunnuste avastamisele. Iga isiksus käitub teatud situatsioonis erinevalt ning tema käitumist jälgides on võimalik tuvastada liigutused, mis ei ole talle sellises situatsioonis omased.

³⁸ *Ibid.*

2. EMPIIRILINE UURIMUS

2.1. Empiiriline materjal

Valimi koostamisel lähtuti eksperimentaalsalvestiste puhul kaasusest ja võeti aluseks täiendkoolitustel salvestatud videod. Päevases õppevormis õppivate üliõpilaste videoid vaadates osutus enamus neist kõlbmatuks materjaliks antud töö kontekstis, kuna ülekuulamistel osalejad lugesid teksti paberilt maha või olid muul viisil kohmetud, mistõttu ei olnud võimalik töö autoril nende kehakeelt analüüsida. Valimisse jäid kaasused „Linda“ ja „Joosep“, kuna nende puhul oli teada, kes on nn kurjategija. Ülekuulamise osalenutest valiti kaugõppijad ja täiendkoolitustel osalenud politseiametnikud. Reaalseid salvestisi ülekuulamistelt on väga keeruline saada, sest põhiliselt salvestavad ülekuulamisi andmekandjatele vaid lastekaitsetöötajad ja seda ainult laps- ülekuulatavate puhul. Kuna uuringus on tegemist kehakeele analüüsiga isiksusetüüpidest lähtuvalt ja lapsealise puhul ei ole tegemist väljakujunenud isiksusega, siis osutus ka see materjal kõlbmatuks.

Kokku analüüsis töö autor 16 inimest eksperimentaalsalvestistelt, salvestise pikkuseks oli keskmiselt umbes 20 minutit ja 4 reaalselt ülekuulamist, millest 2 olid 15 minutit ja 2 salvestist kestsid 1 tund ja 10 minutit. Eksperimentaalsalvestistel lahendatavad ülesanded „Linda“ ja „Joosep“ on koostatud kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli lektorite hr Raivo Öpiku ja Jaan Huigi poolt. Lõputöös on kasutatud täiendkoolitustel tehtud videotreeningu salvestusi, kus lektoriteks olid Raivo Öpik, Riina Kroonberg ja Jaan Huik.

Kaasuses „Linda“ oli soovitatud varast mänginud inimesel olla introvertne isiksus, kuid peaaegu ühelgi politseiametnikul see ei õnnestunud ja enamus osutus mitteaktiivseks ekstraverdiks, millest töö autor järeldab, et inimene võib küll püüda olla keegi teine, kuid oma väljakujunenud isiksusetüüpi ja sellega seoses käitumist muuta, on peaaegu võimatu, kui just ei ole tegemist suurepärase näitlejaga. Seega ei ole päris võimatu analüüsida õppevideotes osalenud inimeste kehakeelt. Neil puudub küll hirm karistuse ees, kuid töö autori arvates on hirmufaktor täiesti olemas, sest on vähe inimesi, kes tunnevad end kaamera ees täiesti mugavalt, teades, et head sõbrad ja kursusekaaslased analüüsivad hiljem nende käitumist ning annavad hinnanguid nende poolt tehtule. Ülekuulajatele ei olnud teada, kes konkreetselt on

kurjategija, mistõttu sarnanes ülekuulamistaktika reaalsele ülekuulamisele. Ülekuulamisruumina oli kasutatud õppeklassi. Ülekuulatavate käed – jalad said vabalt liikuda, mingeid takistusi nende ees ei olnud. Lõputöös kasutatud videokassetid ja DVD asuvad kriminoloogia ja kriminalistika õppetoolis.

Raskusi tekkis karismaatilise ekstraverdi leidmisega. Mitte keegi analüüsitud politseiametnikest ei osutunud selliseks isiksusetüübiks.

2.2. Empiirilise materjali kvalitatiivne analüüs

1. Politseiamet. Jälitusametnikud 15.11.2006. Kaasus „Linda“.

Tegemist on introverdiga. On endasse tõmbunud ja mõtleb kogu aeg, mida rääkida. Raske on tuvastada tõe väljendusi, algselt istub käed – jalad laiali, keha on kaitsmata, mis näitab, et ta tunneb end hästi. Kallutab aeg-ajalt end ette, mis viitab tõe rääkimisele. Enamus tunnuseid viitavad stressi langemisele – niheleb kehaga ja kohendab end. Ei räägi vaid raputab või noogutab peaga.

Valetamise tunnused on konkreetsed: pearaputused on hilinemisega, samuti esineb peanoogutust, millele kohe järgneb raputus selliselt, et tegemist oleks justkui ühe liigutusega, kuid läks meelest kumba täpselt pidi tegema. Kui meelde tuli, järgnes kohe pea raputus, kuid noogutus ei jäänud märkamatuks. Viib käed meelekohtadele, katab sõrmedega suu, nõjatub tagasi. Viib käed rinnale risti. Valetamise ajal esineb poolikuid õlakehitusi. Selgitades on vaid üks peopesa suunatud ülespoole.

2. Politsei ülekuulamine 24.09.2004. Kaasus „Linda“.

Tegemist on introverdiga. Istub vaikselt, palju ei räägi, vahepeal elavneb pisut, tundub uimane ja aeglane. Tõe rääkimist on raske tuvastada.

Valele ja ärritusele viitavad tunnused: Katab kätega suu, teeb seda korduvalt, varbad on tooli all suunatud sissepoole – ei taha suhelda. Viib jala üle põlve ja hakkab jõnksutama, käed rinnale risti, paneb käed ka istmiku alla ja hoiab jalgadest kõvasti kinni.

3. Ülekuulamine ja vastastamine. Politseiamet. 05. 09. 2003. Kaasus „Linda“.

Tegemist on introverdiga. Midagi ei räägi. Tundub, et ei ole ergas.

Tõe rääkimise tunnuseid on vähe, esineb vaid keha ettepoole kallutamist. Pead liigutab sageli.

Valetamise ja ärrituse tunnused: kui valetab, siis esmalt noogutab peaga, millele järgneb kohe pearaputus selliselt, et tegemist võiks olla justkui ühe liigutusega, kui ei teaks vaadata. Poolikud õlakehitused või õlakehitused murdosa sekund hiljem, kui peaks. Täpsustavatele küsimustele reageerib kätega keha kaitsmisega. Ristab käed rinnal korduvalt, haarab kätega põlvest ja hõõrub peopesi vastu jalgu. Võtab kätega toolist kinni, mudib sõrmi ja tõestab peopesad tõstetud kätega ülespoole. Jalg on istudes üle põlve ja kui ebameeldiv hetk tekib, hakkab üle põlve oleva jalaga vibutama.

4. Kahtlustatava ülekuulamine kriminaalasjas nr. 0623100XXX.

Tegemist introverdiga. Tundub unine ja väsinud, mis võib olla ka tingitud narkomaaniast. Väga vaikne.

Tõe tunnused: peegeldab küsitlejat, žestikuleerib, noogutab peaga igati õigeaegselt ja koos jutuga, näitab kätega, kuidas sihtis ja tulistas.

Valetamist salvestiselt ei tuvastanud, sest tegemist oli puhtsüdamliku ülestunnistusega, küll aga paistis välja kimbatust, mis seisnes perioodilises sõrmede mudimises ning sõltuvalt küsimusest ka jalavibutustes.

5. Politseiamet. 12.06.2007. Kaasus „Joosep“.

Tegemist on aktiivse ekstraverdiga. Sisenedes on tal teada, mis hakkab toimuma. Suhtleb aktiivselt ja vahetpidamata. Püüab vestlust enda kätte haarata.

Tõe väljendused : laksatab käega vastu põlve, žestikuleerib aktiivselt, kallutab end ettepoole, tunneb end mugavalt, istub jalad laiali selliselt, et näha on ka jalgade siseküljed, jalalabad tooli all. Peegeldab küsitleja liigutusi.

Vale ja ärrituse väljendused: selgitab peopesad ülespoole enda versiooni, katab kätega suu ja teeskleb mõttesse vajumist, nõjatub tagasi ja paneb käed rinnale risti, samal ajal liiguvad jalad tooli alt ette ja ristab jalalabad ja hakkab neid kõigutama. Asub kätega keha kaitsma. Kui on selge, et väljapääsu ei ole, hakkab käsivarsi hõõruma, trummeldab jalaga ja sõrmedega vastu lauda.

6. Politseiamet. Jälitusametnikud 15.11.2006. Kaasus „Joosep“.

Aktiivne ekstravert. Ründab kohe sisenedes. Istub jalad laiali vastu tooli ja demonstreerib enda üleolekut. Varbad on suunatud ukse poole, tõstab jala üle põlve ja ülbitseb. Vahetati ülekuulajat. Järgmine hakkas rääkima temaga samas keeles.

Tõe väljendused: žestikuleerib kätega, jalad tooli all, põlved laiali, jalalabad risti, jalgade siseküljed avatud, nõjatub ette. Vahepeal püüab uurija taju mõjutada tundes end üleolevalt hästi viies jala aialt üle teise jala põlve nii, et jalalaba on teise jala põlve peal ja laseb käed üle selle jala rippu. Ilmselt tunnetab, et juhib situatsiooni.

Vale ja ärrituse tunnused: nõjatub tagasi viies käed keha kaitsma, hakkab lõuga hõõruma nagu mõtiskleks, viib käed rinnale risti ja jalad tooli alla sõlme. Kui selgitab enda versiooni, siis teeb seda peopesad ülespoole.

7. Politseiametnikud 05.09.1996. Kaasus „Joosep“.

Aktiivne ekstravert . Ründab ja eksitab uurija taju. Istub laialt, jalg üle põlve. Lõpuks võtab juhtimise üle ja ülekuulamine lõppes. Mõned tunnused esinesid.

Tõe tunnused: jalad laiali, kaitsmata siseküljed, noogutab kaasa peaga kui tõtt räägib.

Vale või ärrituse tunnused: hakkab jalalaba liigutama ja hoiab kätega jalast kinni

8. PK -071 12.03.2010. Kaasus „Linda“.

Aktiivne ekstravert. Alustab kohe rünnakuga ja löikab end uurija jutu vahele. Kogu aja on aktiivses kaitsepositsioonis ja püüab tõestada oma versiooni.

Tõe tunnused : istub kogu aja ühes asendis, jalg üle põlve, korraks peegeldab ka küsitlaja asendit. Žestikuleerib kätega.

Vale või ärrituse tunnused: üle põlve olev jalg hakkab vibutama, käed paneb rinnale risti, katab kätega suud, puudutab kaela, viskab pead taha, hoiab kinni lõuast, kuivatab peopesi vastu jalgu hõõrudes.

9. PK101 18.11.2011. Kaasus „Linda“.

Tegemist on aktiivse ekstraverdiga. Asub kohe rünnakule, püüab vestlust enda kasuks pöörata. Terve ülekuulamise püüab küsitajatest üle olla.

Tõe tunnused: žestikuleerib aktiivselt kätega, liigub kaasa kogu kehaga kallutades end ettepoole.

Vale ja ärrituse tunnused: põlved, mis enne olid paigal hakkavad jõnksuma, katab jalgu paberiga, mis tal käes on. Pealiigutused muutuvad aktiivseks, vajalik silmas pidada, millal eksib, esineb poolikuid õlakehitusi. Püüab luua oma jutule usutavust, tõstes käed peopesad ülespoole. Jalgade liikumist ei ole näha, on vaid põlved.

10. Politseiamet. Jälitusametnikud 05.2006. Kaasus „Linda“.

Tegemist on passiivse ekstraverdiga. Tundub, et on rahulik, käitumine on külm ja kaalutletud, kuid kui uurija eksib mõnes küsimuses, siis otsekohe esitab loogilise vastuküsimuse.

Tõe väljendused: kogu keha on avatud ja ettepoole kaldu, jalad nii laiadi, et jalatallad on vastamisi ja sügab neid. Paneb jala laialt üle põlve selliselt, et jalalaba on põlve peal ja suunatud ruumi sissepoole, liigutab jalalaba samal ajal.

Valetamise ja ärrituse tunnused : jõnkutab põlvi, kui rääkida ei taha, hakkab esemeid katsuma (pastaka otsaga mängima), nõjatub seljaga tagasi, sügab pead. Kui pead raputab, siis verbaalselt tegelikult jaatab. Sügab suud ja selgitab peopesad ülespoole tõstetud kätega.

11. Politseiuurijad 11.06.2004. Kaasus „Linda“.

Passiivne ekstravert. Räägib küll asjadest, kuid kaalutletult, algul tundub isegi aval. On selgelt aru saada, et püüab olla keegi teine, kuid loogika ei luba ja esitab ka vastavaid küsimusi.

Tõe tunnused : istub vabalt või isegi lõdvalt selg vastu tooli, kallutab end ettepoole, kui tõtt räägib, ja tahab suhelda. Loomulik asend on jalg liikumatult üle põlve ja samal ajal nokib küüsi.

Vale või ärrituse tunnused : hakkab jalalabaga vibutama, viib keha tahapoole, sügab pead, pöörab pea mujale valetamise ajal, tõestab peopesad tõstetud kätega ülespoole.

12. PK-060 03.04.2009. Kaasus „Linda“

Tegemist on passiivse ekstraverdiga. Ta ei ründa, kuid räägib palju ja loogiliselt.

Tõe tunnused: rääkides žestikuleerib hoogsalt.

Vale või ärrituse tunnused: mudib sõrmi, jalad on tooli all risti, kui viib jalad kokku, suunab varbad sissepoole – ei soovi suhelda, kallutab ja kergitab varbaid nagu kaaluks, mida öelda, mida mitte, esineb poolikuid õlakehitusi.

13. PK-080 08.01.2010. Kaasus „Linda“.

Tegemist on passiivse ekstraverdiga, kes püüab olla introvert. Ülekuulamisel suhtleb täiesti vabalt ja kasutab loogikat, ei ründa, kuid ei ole ka aeglane.

Tõe tunnused: istub põlved koos ja käed avali, keha kallutatud ettepoole, koos jutuga liigub sünkroonis ka pea.

Vale või ärrituse tunnused: esineb üks poolik õlakehitus, hakkab keerutama paberit, mis tal käes on.

14. PK- 090 10. 06. 2011. Kaasus “Linda“.

Tegemist passiivse ekstraverdiga. Esitab kohe loogilisi vastuküsimusi. Muidu on näiliselt rahulik.

Tõe tunnused: kallutab keha ettepoole.

Vale või ärrituse tunnused: istub loomulikus asendis jalg üle põlve, kui ärritub, hakkab jalalaba liikuma, poolikud õlakehitused, kallutab end kohe taha kui tunneb, et teda hakatakse süüstama ja paneb käed rinnale risti.

15. PK- 090/1 04. 02. 2011. Kaasus „Linda“.

Tegemist on passiivse ekstraverdiga, tundub, et on rahulik, kuid kui küsitleja eksib loogikas, siis esitab kohe küsimuse. Pisut ründav suhtumine.

Tõe tunnused: kallutab end ettepoole, istub vabalt ja ei nihele.

Valetamise või ärrituse tunnused: hakkab üle põlve oleva jala labaga liigutama, pea raputamine ja noogutamine ei ole jutuga kooskõlas.

16. PK- 090/1 04. 02. 2011. Kaasus „Linda“.

Tegemist passiivse ekstraverdiga. On külm ja kalkuleeriv, kohati pisut ülbe.

Tõe tunnused : kallutab end ette kui tõtt räägib, istub mugavalt, žestikuleerib rääkides.

Vale või ärrituse tunnused : pealiigutuste ja õlakehituste osas esineb tõsiseid ebakõlasid. Viib käed keha kaitseks rinnale risti ja hakkab üle põlve oleva jalaga vibutama.

17. PK – 090/2 03.02.2011. Kaasus „Linda“.

Passiivne ekstravert. Tuleb sisse, tundub, et on rahulik, kuid kaitsevalmis kohe kui seda peaks vaja minema. Istub laialt ja püüab sellega uurija taju mõjutada.

Tõe tunnused: istub muutumatus asendis, käed laua peal risti, keha pisut ettepoole.

Vale ja ärrituse tunnused: kallutab end korraks taha, poolikud õlakehitused, hoiab laua äärest kõvasti kinni, esineb lahkhelisid jutus ja pealiigutustes.

18. Kahtlustava ülekuulamine kriminaalasjas nr. 042373XXXXX.

Tegemist on passiivse ekstraverdiga. Käitub näiliselt rahulikult, kuid esitab pidevalt küsimusi. Kuigi kaitsja viibib juures, tundub talle, et teda tahetakse petta.

Tõe tunnused: kohe, kui tõtt räägib, kallutab end ettepoole.

Valetamise või ärrituse tunnused: sügab kaela, paneb käed risti enda sülle, selgitab peopesad ülespoole. Jalgade liikumist ei ole salvestiselt näha.

Kuna tegemist on vaid 15 minuti pikkuse lõiguga, millest enamuse moodustab õiguste ja kohustuste selgitamine, siis rohkem teavet tuvastada ei õnnestunud.

19. Tunnistaja N.T. ülekuulamine.

Tegemist on passiivse ekstraverdiga. Käitub rahulikult annab ütlusi ja tunneb end mugavalt. Kohe kui tunneb, et ta peaks end kaitsma, asub seda tegema.

Tõe tunnused: kogu ülekuulamise aja – 1 tund ja 3 minutit istub praktiliselt ühes asendis – keha ettepoole kallutatud ja kätega toetab lõuga või põski, küünarnukid laua peal. Korraks žestikuleerib kätega.

Vale või ärrituse tunnused: esinevad vaid siis kui räägib ebamugavatest asjadest, viib käe pea peale kõrva taha, selgitab tõstes käe üles ja peopesa ülespoole.

20. Tunnistaja J.L. ülekuulamine.

Tegemist passiivse ekstraverdiga. Käitub üsna rahulikult, ülakeha on kogu kahetunnise ülekuulamise jooksul ülekuulaja laua peal lamavas asendis, kui ärritub, siis elavneb pisut, liigutab end ja küsib vastuküsimusi.

Tõe tunnused: žestikuleerib kätega, on ühtlases asendis, käed laiali, küünarnukid lauale toetatud ja ülakehaga nende peal.

Valetamise või ärrituse tunnused: peanoogutus, kui ütleb, et ei mäleta, poolikud õlakehitused.

Kahjuks on salvestisel nähtav vaid ülakeha ja jalgu ei näe.

2.3. Empiirilise materjali statistiline analüüs

Empiirilise materjali kvalitatiivse analüüsi põhjal on koostatud kehakeele elementide esinemise sageduste tabel 1.

Tabel 1. Kehakeele elementide esinemise sagedused

KAASUS	ISIKSUSETÜÜP	MUUTUSED KEHAASENDITES JA MITTEVERBAALSED STRESSITUNNUSED								TÕE VÄLJENDAMISE TUNNUSED			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
15.11.06 kaasus Linda	introvert		XX	X	X			X		X	X		
24.09.04 kaasus Linda	introvert	X		XX		X			X				
05.09.03 kaasus Linda	introvert	XX	XX			XX	X	XX	X		X		
Kahtlustatav krim. asjas nr. 0623100XXXX	introvert					X			X			X	X
12.06.07 kaasus Joosep	aktiivne ekstravert	X		X	X	X	X		X	X	X	X	X
15.11.06 kaasus Joosep	aktiivne ekstravert	X		X	X		X			X	X	X	
05.09.96 kaasus Joosep	aktiivne ekstravert					X			X		X		
12.03.2010 kaasus Linda	aktiivne ekstravert	X		X		X			X			X	X
18.11.2011 kaasus Linda	aktiivne ekstravert		XX				X	XX	X		X	X	
05.06. kaasus Linda	passiivne ekstravert				X		X		X	X			

Tabel 1 järg

KAASUS	ISIKSUSETÜÜP	MUUTUSED KEHAASENDITES JA MITTEVERBAALSED STRESSITUNNUSED								TÕE VÄLJENDAMISE TUNNUSED			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
11.06.04 kaasus Linda	passiivne ekstravert				X		X		X		X		
03.04.09 kaasus Linda	passiivne ekstravert					X		X	X			X	
08.01.2010 kaasus Linda	passiivne ekstravert							X		X	X		
10.06.2011 kaasus Linda	passiivne ekstravert	X			X			XX	X		X		
04.02.2011 kaasus Linda	passiivne ekstravert		XX						X		X		
04.02.2011 kaasus Linda 2	passiivne ekstravert	X	XX					XX	X		X	X	
03.02.2011 kaasus Linda	passiivne ekstravert		X			X		XX			X		
Kahtlustatav krim. asjas nr. 042373	passiivne ekstravert			X			X				X		
Tunnistaja N.T ülekuulamine	passiivne ekstravert						X				X	X	
Tunnistaja J.L ülekuulamine	passiivne ekstravert		X					X			X	X	

Tabel 1 veergudes on järgmised kehakeele tunnused: 1– isik viib käed rinnale risti; 2– pearaputused ja noogutused, mis on vastuolus verbaalse väljendusega; 3–isik katab kätega suu või lõua; 4– viib keha tagasi – toolil istudes nõjatub järsult tagasi; 5–isik hakkab käsi vastu jalgu või teist kätt hõõruma või hoiab kätega jalgadest, toolist või lauast kõvasti kinni; 6 – vaadeldav selgitab oma versiooni peopesad suunatud ülespoole; 7 – õlakehitused, mis esinevad poolikult või ei ole sünkroonis; 8 – jalgade kõigutamised ja vibutamised, mis ei ole tavapärane vaid esinevad muutusena kehaasendites, jalad sõlmes või varbad suunatud sissepoole, 9 – keha katmata – istub selliselt, et käte ja/ või jalgade siseküljed on avatud, ei kata millegagi keha; 10 – rääkides kallutab keha ette; 11- žestikuleerib rääkides; 12 – ülekuulaja kehaasendi peegeldamine; X – liigutust esineb ühel korral; XX – liigutust esineb rohkem kui ühel korral.

Andmetöötusel on kasutatud isiksusetüübi ja kehakeele tunnuste vahelise võimaliku seose kontrollimiseks Exceli statistikapaketist χ^2 testi. χ^2 testiga kontrollisin hüpoteesi, mille järgi kehakeele kasutamine nii valetamisel kui ka tõe rääkimisel sõltub isiksuse tüübist. Kuna karismaatilist isiksuse tüüpi on ainult 1 isik, siis tema andmeid ei ole võimalik analüüsimisel kasutada. Analüüsimiseks on andmed summeeritud isiksuse tüübi, kehaasendite muutuste ja mitteverbaalsete stressitunnuste ning tõe väljendamise kehakeele tunnuste järgi. Tänu andmete summeerimisele on võimalik kasutada χ^2 testi, mis eeldab, et ühes tabeli ruudus ei tohi olla $n=0$. Exceli tabelarvutused andsid $\chi^2=0,34$, kus vabadusastmeid $df=2$. Hüpoteesi kehtivuseks peab empiiriline χ^2 olema suurem kui kriitiline $\chi^2=3,0$.³⁹ Kuna empiiriline $\chi^2=0,34$ on väiksem kui kriitiline $\chi^2= 3,0$, siis seost isiksuse tüübi ja kehakeele vahel ei tuvastatud.

J. Navarro neljaastmelise valede avastamise mudeli vastavad tunnused on esitatud tabelis 2.

Tabel 2. J. Navarro neljaastmelise valede avastamise mudeli vastavad tunnused

KAASUS	ISIKSU-SE TÜÜP	KINDLUSTUNNE/ EBAKINDLUS-TUNNE					TUNDE-RÕHK	ASÜNKROON-SUS		ÜLEKUULAJA TAJU JUHTIMINE
		1	2	3	4	5		6	7	
15.11.06 kaasus Linda	introvert				X	X	X	X	X	
24.09.04 kaasus Linda	introvert					X	X			
05.09.03 kaasus Linda	introvert					X		X	X	
Kahtlustatav krim. asjas nr. 0623100	introvert									
12.06.07 kaasus Joosep	aktiivne ekstravert	X		X		X	X			X
15.11.06 kaasus Joosep	aktiivne ekstravert	X				X	X			X
05.09.96 kaasus Joosep	aktiivne ekstravert									X
12.03.2010 kaasus Linda	aktiivne ekstravert		X			X	X			X
18.11.2011 kaasus Linda	aktiivne ekstravert						X	X		
05.06. kaasus Linda	passiivne ekstravert	X					X			

³⁹ Tiit, E., *Matemaatilise statistika tabelid. II.* (Tartu Riiklik Ülikool, 1972), lk 206-210.

Tabel 2 järg

KAASUS	ISISKSUSE -TÜÜP	KINDLUSTUNNE/ EBAKINDLUS- TUNNE					TUNDE- RÕHK	ASÜNKROON- SUS		ÜLEKUULAJA TAJU JUHTI- MINE
		1	2	3	4	5		6	7	
11.06.04 kaasus Linda	passiivne ekstravert	X							X	
03.04.09 kaasus Linda	passiivne ekstravert								X	
08.01.2010 kaasus Linda	passiivne ekstravert				X				X	
10.06.2011 kaasus Linda	passiivne ekstravert	X				X			X	
04.02.2011 kaasus Linda	passiivne ekstravert							X		
04.02.2011 kaasus Linda 2	passiivne ekstravert					X		X	X	
03.02.2011 kaasus Linda	passiivne ekstravert	X						X	X	
Kahtlusta-tav krim. asjas nr. 042373	passiivne ekstravert		X			X				
Tunnistaja N.T ülekuulamine	passiivne ekstravert									X
Tunnistaja J.L ülekuula-mine	passiivne ekstravert							X	X	X

Tabel 2 veergude selgitus: 1 - Küsitlejast eemale liikumine; 2 - Kaela hõõrumine; 3 - Käeselja sügamine; 4 - Enese ja riietuse kohendamine; 5 – Loob takistusi õlgade või käsivarte ette – katab teise käega teise käsivarre ehk ristab käed; 6 - Lõua ja põskede katsumine, püüd näida mõtlik; 7 – Pearaputuste ja noogutuste asünkroonsus; 8 – Õlakehituste asünkroonsus; 9 – Taju juhtimine laiutamise või lamamise teel, samuti verbaalsed väljendid ning püüd saavutada kontrolli küsitleja üle; X – Liigutust esineb ühel korral.

Kuna mitmetel juhtudel on veergudes ainult nullid, siis tabel 2 tunnuste esinemise sageduse võrdlemiseks ei saa kasutada χ^2 testi. Antud juhul sobib empiiriliste jaotuste võrdlemiseks kahe binomiaalse juhusliku suuruse võrdlemise tehnika.⁴⁰ Ülekuulaja taju juhtimist (9. veerg) kasutavad valdavalt aktiivsed ekstraverdid (80%), mis on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem nii

⁴⁰ Tiit, E., *Matemaatilise statistika tabelid. I.* (Tartu Riiklik Ülikool, 1971), lk 84-94.

introvertidest (0%) kui ka passiivsetest ekstravertidest (9,1%). Õlakehituste ebasünkroonsus (8. veerg) on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem passiivsetel ekstravertidel (63,6%) võrreldes aktiivsete ekstravertidega (0%). Lõua ja põskede katsumine, püüd näida mõtlik (6. veerg) on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem aktiivsetel ekstravertidel (80%) võrreldes passiivsete ekstravertidega (9,1%).

2.4. Analüüsi kokkuvõte

Töös analüüsiti 4 introverti, 5 aktiivset ekstraverti ja 11 passiivset ekstraverti. Selliseid valetamise või tõe rääkimise tunnuseid, mis iseloomustaksid mingit isiksusetüüpi ainuomaselt, analüüsi käigus ei tuvastatud.

Introvertide puhul on keeruline tuvastada tõe rääkimise tunnuseid, kuid valetamisel või ärritumisel esines neljast kolmel pearaputusi ja peanoogutusi valel ajal, neist kolm katsid keha kätega ehk panid käed rinnale risti. Samuti on neile iseloomulik kehitada õlgu poolikult, kas siis vaid üht õlga või nii, et enne kerkib üks ja hiljem teine õlg. Seega saab neid liigutusi pidada introvertide puhul tendentsiks. Introverdid ei püüa saavutada kuidagi kontrolli küsitlaja üle ei verbaalselt ega ka keha keelega (tabel 2 veerg 9). See on oluliselt erinev ($p=0,95$) aktiivsetest ekstravertidest, kes teevad seda sageli (80%).

Aktiivsed ekstraverdid on ka istumisasendis kõige avatumad, nende käte ja jalgade siseküljed on tõe väljendades katmata ning võib öelda, et nad istuvad käed ja jalad avatuna. Viiest vaadeldud aktiivsest ekstraverdist esines neljal ärritumise märgiks jalgade või põlvede nõksutamist ja kolm katsid valetades käega oma suu. Samuti esines kolmel juhul „Palun uskuge mind“ liigutust ehk selgituste ajal tõstsid käed ja peopesad olid viidud ülespoole. Aktiivsetel ekstravertidel ei esine praktiliselt pea ja õlakehituste asünkroonsust nende verbaalsete väljendustega. Õlakehituste asünkroonsus (8. veerg tabel 2) on oluliselt ($p=0,95$) väiksem aktiivsetel ekstravertidel (0%) võrreldes passiivsetel ekstravertidega (63,6%). Lõua ja põskede katsumine, püüd näida mõtlik (tabel 2 veerg 6) on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem aktiivsetel ekstravertidel (80%) võrreldes passiivsete ekstravertidega (9,1%).

Seega võib järeldada, et aktiivsete ekstravertide puhul valetamise avastamisel ei tööta ($p=0,95$) õlakehituste asünkroonsuse tunnus (tabel 2 veerg 8), samuti minimaalselt on pearaputuste ja noogutuste asünkroonsust (tabel 2 veerg 7). Kuid iseloomulik on ($p=0,95$) näo piirkonna katsumine (tabel 2 veerg 6). Neile võib valetamisel tendentsiks pidada veel peopesade ülespoole viimist ja suu või näo katmist. Jalgade nõksutamine viitaks nende puhul ärritusele.

Passiivseid ekstraverte esines uuringus enim. Neile võib tendentsiks pidada näiliselt rahulikku olekut, kuid sisimas on nad valmis end kohe kaitsma asuma, kui selleks vajadus tekib. Nad on kaalutlevad ja nende kehakeelt on üsna raske lugeda. 11 uuringus osalejast esines 7 (63,6%) ehk üle poolte poolikuid või valel ajal tekkinud õlakehitusi (asünkroonsust). Aktiivsed ekstravertidid ei eksinud mitte kordagi (0%). See erinevus on statistiliselt oluline ($p=0,95$).

Passiivsetest ekstravertidest viis eksis pearaputuste või noogutustega ning viiel juhul jõnksutati jalgu erineval moel. Nende puhul võibki neid liigutusi pidada valetamise või ärrituse puhul omaseks. Neli neist viis keha järsult tagasi ja peopesad ülespoole tõestamist esines samuti neljal juhul. Seega on passiivse ekstraverdi liigutused sarnased pooltel juhtudel introverdile ja pooltel juhtudel aktiivsele ekstraverdile ning nende koosinemisel saame ainult passiivsele ekstraverdile loomuomase tendentsi.

Karismaatilist ekstraverdi tüüpi õnnestus leida vaid üks ja tema käitumine on nahaalne ning teisi süüdistav, mis väljendub selgelt käe puusas hoidmises ning peopesa ülespoole ülestõstetud käega vehkimises. Samuti trummeldab ta sõrmedega vastu lauda, kui on ärritunud, ning käed viib väga kindlalt ja kõvast rinnale risti, kui ootab mõnda teda süüstavat küsimust. Kuna sellist isiksusetüüpi oli üks, siis statistilises analüüsis teda kasutada ei saanud.

KOKKUVÕTE

Lõputöö eesmärgiks oli kirjeldada ja analüüsida erinevate isiksusetüüpide mitteverbaalseid valetamise tunnuseid. Eraldi toodi välja igale tüübile vastavad tunnused.

Töö autor kasutas teoreetilise osa tõestuseks empiirilist uuringut. Analüüsitud on nii eksperimentaalvideoid ülekuulamistelt kui ka realselt toimunud ülekuulamistelt. Saadud tulemused kanti statistilistesse tabelitesse, millele tuginedes tehti hüpoteesi järeldused.

Töös püstitatud uurimisülesanded on täidetud. Eraldi on välja toodud erinevate isiksusetüüpide erinevus ja neid on omavahel võrreldud. Erinevatele isiksusetüüpidele määrati konkreetselt neile viitavad isiksusetunnused.

Töö eesmärgiks oli kirjeldada ja analüüsida mitteverbaalseid valetamise tunnuseid üldiselt ja kõigil isiksusetüüpidel eraldi.

Seost isiksusetüübi ja kehakeele vahel χ^2 testiga ei tuvastatud olulisuse nivool ($p=0,95$). Sellist konkreetset klassikalist valetamise tunnust, mis vastaks kindlalt vaid ühele isiksusetüübile ning teiste puhul ei esineks mitte ühelgi, ei õnnestunud tuvastada.

Eraldi analüüsis töö autor J. Navarro neljaastmelise valede avastamise mudeli vastavaid tunnuseid (tabel 2) kõigil isiksusetüüpidel eraldi.

Lõputöö hüpotees oli püstitatud töö eesmärgist ja uurimisülesannetest lähtuvalt : erinevatel isiksusetüüpidel esinevad mitteverbaalsel suhtlemisel erinevad valetamise tunnused. Läbiviidud uuringu tulemus kinnitab hüpoteesi osaliselt. Mõningad tunnused esinevad erinevatel isiksusetüüpidel sagedamini, kui teistel. Ülekuulaja taju juhtimist verbaalsete väljenditega, püüid saavutada kontrolli küsituleja üle sealhulgas sobimatult vaba või familiaarse käitumise teel kasutavad valdavalt aktiivsed ekstraverdid (80%), mis on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem nii introvertidest (0%) kui ka passiivsetest ekstravertidest (9,1%). Õlakehituste asünkroonsus on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem passiivsetel ekstravertidel (63,6%) võrreldes

aktiivsete ekstravertidega (0%). Lõua ja põskede katsumine, püüd näida mõtlik, on oluliselt ($p=0,95$) kõrgem aktiivsetel ekstravertidel (80%) võrreldes passiivsete ekstravertidega (9,1%).

Analüüsides tehtud uuringut, jõudis töö auto järeldusele, et enne ülekuulamist tuleks välja selgitada ülekuulatava isiksusetüüp ning vastavalt sellele planeerida intervjuu läbiviimine. Uuringu käigus selgus mitut salvestist analüüsides, et õige lähenemine on suur samm tõe tuvastamiseni. Samas ruumis või vaatlusruumis peaks viibima ka teine intervjuerija, kes analüüsiks ülekuulatava kehakeelt ning teeks tähelepanekuid, et vajadusel saaks nendele tuginedes probleemsed kohad uuesti läbi töötada. Samaaegselt üks isik seda teha ei jõua.

Analüüsiks uurimismaterjali otsides pörkus töö autor kokku tõsiasjaga, et realselt ülekuulamisi peaaegu ei salvestata ja kui on mõned salvestised, siis nendelt ei ole näha ülekuulatava alakeha. See on peidetud kas laua või mõne muu barjääri taha ning kasutuks muutub Joe Navarro õpetus jalgadest kui kõige ausamast kehaosast. Ülekuulamised tuleks salvestada, et oleks võimalik neid hiljem kahtluste tekkimisel uuesti analüüsida. Ülekuulamisruumid peaksid olema kavandatud selliselt, et ülekuulataval puuduks võimalus peituda laua taha või toetuda selle peale. Ülekuulatav peaks istuma nii, et tema käed ja jalad ei oleks varjatud ning ülekuulaja poolt oleks loodud kõik tingimused selleks, et ülekuulatava kehakeel avalduks võimalikult selgelt.

РЕЗЮМЕ

Дипломная работа по теме «Невербальные признаки лжи отдельных типов личности», объёмом в 42 листа, написана на эстонском языке и имеет резюме на русском языке. Целью данной работы является показ невербальных признаков лжи вообще и отдельных типов личности в отдельности. Данная работа поможет сотруднику правоохранительных органов правильно выявить тип личности оппонента, наладить контакт и умело провести следственное действие. В первой главе диссертации описывается мимика и жестикуляция, когда оппонент говорит правду или неправду. Изложены основные проявления и выражения неискренности, а так-же возможности достижения контакта. Основное внимание уделяется различным типам личности, мимика и жестикуляция в целом и в отдельности для различных типов личности. В конце первой главы даны практические рекомендации о поведении разных типов личности на допросе. Вторая глава диссертации состоит из эмпирических исследований. Эмпирический материал анализируется и качественно, и статистически. Произведён анализ видеоматериала с разными типами личности. Выявлены и показаны проявления невербальных признаков лжи, которые статистически проанализированы в таблице 1-2. Перечень использованных материалов состоит из 14 наименований. При оформлении работы использована «Инструкция для написания и оформления работ студентов. Исправленное и дополненное издание, утверждено приказом ректора 06.01.2012а. нет. 6.1-5/1.

VIIDATUD ALLIKATE LOETELU

- Allik, J., „*Isikus ja seadumused*“, Allik, J., Realo, A., Konstabel, K., *Isikussepsühholoogia* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003) 23-66, lk 25.
- Bachmann, T. ja Maruste, R., *Psühholoogia alused* 3. trükk (Tallinn: TEA kirjastus, 2011).
- Bachmann, T., *Psühhoomia juriidilises kontekstis*. (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003).
- Bachmann, T., *Valetamismärgid. Kuidas tunda ära valetamist?* (Tallinn: AS Äripäev, 2008).
- Krüger, U., *Ülekuulamine kohtueelses menetluses. Õiguslikud aspektid*. (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2008).
- Navarro, J. „*A Four-Domain Model for Detecting Deception*.“ FBI Law Enforcement Bulletin; Jun2003, Vol. 72 Issue 6, p19, 6p, 1, <web.ebscohost.com/ehost/detail?vid=4&hid=111&sid=2c7b0fca-6286-4c0f-9f64-46642c8af427%40sessionmgr110&bdata=JkF1dGhUeXBIPWlwLGNvb2tpZSx1cmwsdWlkJnNpdGU9ZWwhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=a9h&AN=10109439>
- Navarro, J., Dreeke R. K., *Behavioral Mirroring in Interviewing* FBI Law Enforcement Bulletin; Dec2009, Vol. 78 Issue 12, p1-10, 10p, andmebaas Ebscohost <web.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=2c7b0fca-6286-4c0f-9f64-46642c8af427%40sessionmgr110&vid=5&hid=111>
- Navarro, J. ja Karlins, M., *Kehakeelest* (Tallinn: Varrak, 2010).
- Navarro, J. ja Schafer J. R., *Detecting Deception*, FBI Law Enforcement Bulletin, Jul2001, Vol. 70 Issue 7, p9, 5p andmebaas Ebscohost <[uks.smit.ee/ehost/pdfviewer/,DanaInfo=web.ebscohost.com+pdfviewer?s id=92a df49d-01a7-4e00-9c92-b0ee0e8f58f8%40sessionmgr110&vid=5&hid=108](http://uks.smit.ee/ehost/pdfviewer/?DanaInfo=web.ebscohost.com+pdfviewer?s id=92a df49d-01a7-4e00-9c92-b0ee0e8f58f8%40sessionmgr110&vid=5&hid=108)> (28.01.2012)
- Tiit, E., *Matemaatilise statistika tabelid. I*. (Tartu Riiklik Ülikool, 1971).
- Tiit, E., *Matemaatilise statistika tabelid. II*. (Tartu Riiklik Ülikool, 1972).
- Walters S. B., *Principles of Kinesic interview and interrogation* 1996 by CRC Press LLC.

Walters S. B., *Principles of Kinesic Interview and interrogation Second Edition* 2003 by
CRC Press LLC.